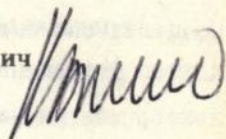

На правах рукопису

КАЛІНІЧЕНКО Володимир Вікторович

СЕЛЯНСЬКЕ ГОСПОДАРСТВО УКРАЇНИ В ПЕРІОД НЕПУ

07. 00. 02 - історія України

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня

доктора історичних наук

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана в Харківському державному університеті.

Офіційні опоненти:

доктор історичних наук, професор Кульчицький Станіслав Володиславович;

доктор історичних наук, професор Кучер Олександр Омелянович;

доктор історичних наук, професор Лях Роман Данилович.

Провідна організація - Полтавський педагогічний інститут.

Захист відбудеться "18" жовтня 1994 р.

о 15 год. в ауд. ІУ-65 на засіданні спеціалізованої вченої ради

Д.02.02.08 в Харківському державному університеті / адреса:

310077, Харків, пл. Свободи, 4 /.

З дисертацією можна ознайомитися у Центральній науковій бібліотеці Харківського державного університету.

Автореферат розісланий 13 жовтня 1994 р.

Вчений секретар

спеціалізованої вченої ради

Танцюра В.І.

ЛНБ ім. В. Стефаника
АН України

I. ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Аграрний сектор нашої економіки вже давно перебуває в глибокій кризі. Одні автори вважають, що відмова від колгоспно-радгоспної системи і відродження індивідуального /фермерського/ господарства - це єдиний шлях, що веде до виходу з кризового становища. Інші впевнені, що колгоспи і радгоспи далеко не розкрили своїх можливостей, що адміністративно-командна система нещадно їх експлуатувала, а тому усупільнений сектор нині, коли колишня система зникає, розкриє всі переваги великого господарювання. Але більшість авторів висловлює думку, що право на існування мають всі форми господарювання, включаючи й індивідуальні селянські господарства. Головною умовою їхнього існування має бути ефективність і здатність вивести сільське господарство з кризи.

У цьому плані для нашої країни актуальним є вивчення досвіду селянського господарства в 20-і роки, коли воно було основним виробником сільськогосподарської продукції в республіці. Необхідність поглибленого вивчення різних аспектів функціонування селянського господарства в період непу, коли були задіяні ринкові механізми, має для сьогодення і практичне значення. Уроки непу в наш час можуть бути дуже корисними владним структурам для правильного визначення відносин між державою і селянином.

Цими причинами і обумовлений вибір теми дисертаційного дослідження - "Селянське господарство України в період непу". Мова йде про індивідуальне господарство, розуміючи під цим терміном родинну і економічну організацію, члени якої об'єднані спільним бюджетом, мають спільне сільськогосподарське виробництво, самі працюють у ньому і, залежно від обставин, сил і матеріальних засобів, додатково займаються промислами або заробітками поза власним господарством. При такому розумінні індивідуального селянсько-

го господарства вивчати його - означає дослідити умови розвитку сільського господарства на відносно невеликих земельних площах, з'ясувати, що воно отримувало і витрачало, які перспективи мало.

Хронологічні рамки дослідження - 1921 - 1929 рр., тобто від проголошення заміни продрозкладки продподатком, що започаткувало нову економічну політику, і до початку суцільної колективізації, що означало остаточну ліквідацію непу.

Територіальні рамки дослідження - УРСР у межах 1921-1929 рр.

Стан наукового дослідження теми. Історію вивчення індивідуального селянського господарства можна поділити на кілька етапів: перший етап - це 20-і роки; другий етап - це 30-і - перша половина 50-х років; третій етап - це друга половина 50-х - перша половина 80-х років; четвертий етап розпочався у другій половині 80-х років. Кожен етап якісно відрізняється один від одного.

Загальний стан сільського господарства України у 20-х роках висвітлювали М.М.Вольф, М.Б.Гуревич, О.К.Філіповський та інші¹. Значна кількість праць дослідників 20-х років була присвячена окремим питанням теми. Зокрема досліджувалися: аграрна політика /праці О.Г.Шліхтера, В.М.Качинського, С.К.Луценка, О.В.Одінцова та інших/², розвиток кооперації на селі /роботи Н.П.Скалиги, І.Батюка,

¹ Вольф М.М. Сільське господарство України. Харків, 1927; Гуревич М.Б. Питання сучасного селянського господарства України. Харків, 1927; Філіповський О.К. Розвідка з організації селянського господарства. Харків, 1926 та інші.

² Шліхтер О.Г. Підсумки аграрної політики за 10 років.// Укр.земле-впорядник. Харків, 1927. № 10-11. С. 5-19; Качинський В. Партія і сільське господарство. Харків, 1928; Луценко С.К. Сільське господарство України та політика партії. Харків, 1927; Одінцов О.В. Основи сільськогосподарської політики на Україні. Харків, 1925.

П.Височанського, А.Лозового та інших/¹, землеустрій селянських земель / дослідження Е.Д.Маркевича, М.Белоніна, М.Гаражі, О.Щадилова та інших/², демографічна характеристика селянського населення /праці Ю.О.Корчак-Чепурківського, С.В.Мінаєва тощо/³, трудовий баланс села /дослідження Л.Е.Мінца, Е.Алмазова, Н.Бенедикта/⁴, використання найманої праці в сільському господарстві /роботи Д.Слюсаря, Л.Са-

¹ Скалига Н.П. Про сільськогосподарський кредит, його завдання та організацію. Харків, 1925; Батюк І. Сільськогосподарська кооперація на Україні. Харків, 1925; Височанський П. Кооперативний кредит. Харків, 1928; Лозовий А. Основи кооперації. Харків, 1928 та інші.

² Маркевич Е.Д. Земельне законодавство та землеустрій. К., 1925; Белонін М., Гаража М. Характеристика землевпорядження на Україні. Харків, 1928; Щадилов О. Землевпорядження та організація трудового господарства на Україні. Харків, 1926.

³ Корчак-Чепурківський Ю.О. Відтворення населення Української РСР до початку першої п'ятирічки.// Демографічні дослідження. К., 1975. Вип. 3. С. 78-114. / Робота була написана наприкінці 20-х років/;

Мінаєв С. Наслідки вселюдного перепису 1926 року на Україні. Харків, 1928; Хоменко А. Населення України. 1897-1927. Харків, 1927.

⁴ Мінц Л.Е. Аграрное перенаселение и рынок труда в СССР. М.; Л., 1929; Алмазов Е., Бенедикт Н. К вопросу о производительности труда и нормах выработки в сельском хозяйстве.// Одесская областная сельскохозяйственная опытная станция. Одесса, 1925. Вип. 3. С.1-14; Ястреб С. Некоторые черты организации труда в крестьянском хозяйстве Харьковского округа. Харьков, 1928 .

туновського¹, матеріально-технічне забезпечення селянського господарства /праці О.П.Подвінського, Я.Ставровського/², аграрні перетворення після Жовтневої революції /дослідження В.О.Якиманського, В.М.Качинського та інших/³, соціально-класова диференціація селянства в період непу /праці М.Б.Гуревича/⁴, земельна оренда /роботи С.М.Соснового, С.Е.Шпака та інших/⁵, найм та здавання робочої худоби і реманенту /робота К.Хоменка/⁶, розвиток окремих галузей сільського господарства /дослідження А.Я.Альтермана, М.Б.Гуревича/⁷, зв'язок селянського господарства з ринком /праці Е.Кри-

1 Слюсар Д. Наймана праця в сільському господарстві України. // Вісник статистики України. Харків, 1929. № 5. С. 41-54; Сатуновський Л. Кількість осіб найманої праці на Україні в 1925/26 - 1928/29 рр.

// Вісник статистики України. Харків, 1929. № 4. С. 53-59.

2 Подвінський О.П. Капітали в сільському господарстві України. Харків, 1929; Ставровський Я. До питання про недостатнє використання робочої худоби в дрібних селянських господарствах. // Вісник статистики України. Харків, 1929. № 1. С. 54-60.

3 Качинський В. Очерки аграрной революции на Украине. Харьков, 1922; Якиманский В.А. К итогам аграрной революции на Украине: По данным анкетного обследования 1922 г. Харьков, 1924.

4 Гуревич М.Б. К вопросу о дифференциации крестьянского хозяйства Украины. Харьков, 1926. Вып. I-III та інші.

5 Сосновий С.М. Оренда землі на Україні. Харків, 1926; Шпак С.Е. Аренда земель в Харьковском округе. Харьков, 1927 та інші.

6 Хоменко К. Наем и сдача живого и мертвого инвентаря на Украине. // На аграрном фронте. М., 1927. № 8-9. С. 179-183.

7 Альтерман А.Я. Развитие хлебного хозяйства та хлібної торгівлі України. Харків, 1928; Гуревич М.Б. Стан селянського скотарства на Україні в 1929 р. // Вісник статистики України. Харків, 1929. № 3. С. 19-26.

вещького, В.О.Якиманського та інших/¹. Без врахування результатів, викладених в цих роботах, сучасному досліднику не обійтись. Але, як правило, дослідження 20-х років не охоплюють весь період непу, територіально обмежені окремими регіонами, мають недостатню джерельну базу, цифрові дані, наведені в цих працях, вимагають значного уточнення, висновки й узагальнення несуть на собі відбиток епохи.

Особливу увагу на індивідуальне селянське господарство звернули представники організаційно-виробничого напрямку в аграрній науці. Головними представниками її були - О.В.Чаянов, М.П.Макаров, а на Україні - О.М.Челінцев, О.К.Філіповський². Представники цього напрямку намагалися довести некапіталістичну природу сімейно-трудового селянського господарства. Фактично мова йшла про господарство середняка, яке в період непу домінувало на селі. Вчені організаційно-виробничого напрямку доводили, що родинне господарство селянина мало велику стійкість і виживало там, де господарство, засноване на наймитській праці, не функціонувало. Разом з тим, О.В.Чаянов та його однодумці прекрасно усвідомлювали, що селянське господарство не може розвиватися ізольовано від соціально-економічного розвитку країни і вся система економічних, соціальних і політичних умов життя штовхала селян до кооперації.

---

¹Кривецкий Е. Емкость крестьянского рынка Украины в 1924/25 хозяйственном году. Харьков, 1925; Якиманский В. Рыночный оборот в крестьянских хозяйствах Украины по бюджетному обследованию 1923 г. Харьков, 1924 .

²Чаянов А.В. Крестьянское хозяйство: Изб. труды. М., 1989; Челинцев А.М. Теоретическое основание организации крестьянского хозяйства. Харьков, 1919; Макаров Н.П. Организация сельского хозяйства. М., 1926; Філіповський О.К. Розвідка з організації селянського господарства на Україні. харків, 1926.

З початком масової колективізації сільського господарства кількість праць, присвячених доколгоспному селянству, різко зменшилася. Увага вчених-аграрників була переключена на практику колгоспно-радгоспного будівництва, багато дослідників було репресовано. В 1938 р. з'явився "Короткий курс ЖП/б/". Індивідуальне господарство в цій праці змальоване негативно, всіляко підкреслюється його безперспективність, перебільшується негативне значення процесу дроблення селянських дворів. Кризу зернового господарства в цій праці пояснювали здрібненням селянських господарств, а хлібну кризу - куркульським саботажем. Звідциля, на думку авторів книги, випливала необхідність суцільної колективізації та ліквідації куркульства як класу¹. Догматичні ідеї "Короткого курсу ЖП/б/" були покладені в основу всіх праць з аграрної проблематики, які з'явилися в Радянській країні з кінця 30-х до середини 50-х років. Саме під таким кутом зору змальовується індивідуальне селянське господарство в загальних працях з історії народного господарства СРСР і УРСР, у роботах І.Д.Лаптева, Є.Н.Кочетовської, Е.Б.Генкіної, в кандидатських дисертаціях, що з'явилися наприкінці 40-х на початку 50-х років у зв'язку з 20-ти і 25-ти річними ювілеями "великого перелому" та інших дослідженнях². Для літератури 30-х - першої половини 50-х років були характерні догматизм, захоплення цитатно-ілюстративним методом викладення матеріалу, недостатнє використання джерел, надмірне вихваляння колгоспно-радгоспної сис-

¹ Історія Всесоюзної Комуністичної партії /більшовиків/: Короткий курс. К., 1938. С.270.

² Дяченко И.П. История народного хозяйства СССР. М., 1956. Т. 3; Нариси розвитку народного господарства Української РСР. К., 1949; Лаптев И.Д. Советское крестьянство. М., 1939; Кочетовская Е.Н. Национализация земли в СССР. М., 1952; Генкина Э.Б. Переход Советского государства к новой экономической политике. М., 1954.

теми. У порівнянні з літературою 20-х років у дослідженні селянського господарства України в 30-х - першій половині 50-х років спостерігався значний спад.

Новий етап у вивченні індивідуального селянського господарства - це друга половина 50-х - перша половина 80-х років. Критика культу особи, незважаючи на її обмежений характер, позитивно вплинула на якість робіт. Зокрема, з праць, де досліджується аграрна політика радянської влади в Україні в роки непу, необхідно виділити роботу Б.К.Мигаля. В ній автор висвітлює питання, які безпосередньо стосуються індивідуального селянського господарства 20-х років: передачу селянам земельного фонду, землеустрій, державну допомогу у відродженні тваринництва, машинопостачання, проведення агропропаганди тощо¹. Окремі аспекти аграрної політики 20-х років в Україні знайшли відображення в статтях П.М.Денисовця, Є.Т.Євсєєва та інших².

У другій половині 50-х - першій половині 80-х років активно досліджувався процес революційних аграрних перетворень. Це праці М.О.Рубача, І.К.Рибалки, Р.Д.Ляха, М.І.Ксензенка та інших. Дослідники встановили, що практично весь земельний фонд республіки потрапив у користування селян, відбулося осереднячування села, були створені необхідні умови для розвитку всіх форм землекористу-

¹ Мигаль Б.К. Здійснення аграрної політики на Україні у відбудовний період / 1921-1925/. Харків, 1974.

² Євсєєв Є.Т. Практичне здійснення податкової політики на Україні в 1925-1929 роках.// Питання історії народів СРСР. Харків, 1972. Вип. 14. С. 84-93; Денисовець П.М., Ермак О.П. Економічна політика Комуністичної партії і Радянського уряду щодо куркульства на Україні в 1928-1929 роках.// Питання історії народів СРСР. Харків, 1973. Вип. 16. С. 39-48 та інші.

I
вання на селі. Але вплив революційних аграрних перетворень на сільськогосподарське виробництво, остаточні результати перерозподілу земельного фонду республіки в 20-х роках потребують додаткових досліджень.

Зміни соціально-класової структури селянства в доколгоспному селі вивчали С.Г.Водотика, О.Ф.Ганжа, Ф.Г.Турченко, Р.Д.Лях².

Кошти з селянського господарства були головним джерелом для потреб індустріалізації, тому потреба вивчення балансу вартісного обміну між містом і селом гостро постала перед дослідниками радянської економіки. О.О.Барсов та С.В.Кульчицький звернулися до цієї складної проблеми³. Аналіз цих праць дозволяє краще зрозуміти механіку перекачування коштів адміністративно-командною системою з сільськогосподарського сектору економіки в індустрію, осмислити

1
Рубач М.А. Очерки по истории революционного преобразования аграрных отношений на Украине в период проведения Октябрьской революции. К., 1956; Рибалка І.К. Аграрні перетворення на Україні в період громадянської війни / 1919 р./ . Харків, 1967; Лях Р.Д. Розв'язання аграрного питання на Україні / 1917-1923 рр./ . К.; донецьк, 1975; Ксензенко Н.И. Революционные аграрные преобразования на Украине / декабрь 1919- март 1921 гг./ . Харьков, 1980.

2
Водотика С.Г. Классовая структура крестьянства Украинской ССР в 20-е годы: Социально-экономическая характеристика. Автореф. дис. ... канд. ист. наук. К., 1984; Ганжа О.Ф., Мазур И.Д. Особенности изменений социально-экономической структуры крестьянства украинского Полесья. // Региональные особенности экономической политики переходного периода в СССР. М., 1983. С. 113-126; Лях Р.Д., Турченко Ф.Г. Изменения социально-классовой структуры сельского населения Украины. // Годы борьбы и побед. К., 1983. С. 139-145 та інші.

3
Барсов А.А. Баланс стоимостных обменов между городом и деревней. М., 1969; Кульчицкий С.В. Внутренние ресурсы социалистической индустриализации. / 1926-1937 гг./ . К., 1979.

причини стагнації сільського господарства наприкінці 20-х років.

В історіографії цього періоду помітне бажання дослідників відточити техніку дослідження, використати нові методи. Саме з використанням математичних методів виконані роботи В.П.Пушкова та І.М. Промахиної при вивченні соціальних типів селянських господарств України 20-х років¹.

У 60-х - першій половині 80-х років відродився інтерес дослідників до проблем селянської поземельної общини в повоєнний період². Але інститут земельної громади в Україні, його значення в житті села 20-х років залишився поза увагою дослідників.

Наприкінці 70-х років з'явилися дві великі монографії В.П.Данилова, де відтворена цілісна картина соціально-економічного розвитку доколгоспного села 20-х років³. Але автор використав матеріал здебільше по РРФСР, лише залучаючи, при потребі, матеріал по УРСР.

Результати радянської історіографії з аграрної проблематики періоду непу підсумовані в узагальнюючих працях, котрі з'явилися в

¹ Пушков В.П., Промахина И.М. Опыт применения факторного анализа для классификации, изучения структуры и моделирования социальных типов крестьянских хозяйств: По материалам крестьянских бюджетов Украины 20-х годов XX в. // Математические методы в социально-экономических и археологических исследованиях. М., 1981. С. 31-76.

² Данилов В.П. Община у народов СССР в послеоктябрьский период: К вопросу о типологии общины на территории советских республик. // Народы Азии и Африки. М., 1973. № 3. С. 42-54.

³ Данилов В.П. Советская доколхозная деревня: население, землепользование, хозяйство. М., 1977; Итого ж. Советская доколхозная деревня: социальная структура, социальные отношения. М., 1979.

I
70-х - 80-х роках .

Таким чином, у порівнянні з попереднім періодом, вітчизняна історична наука в другій половині 50-х - першій половині 80-х років досягла помітного прогресу у вивченні сільського господарства періоду непу. Разом з тим, збереження в країні командно-адміністративної системи з її жорсткими ідеологічними рамками, значно ускладнювало об'єктивне висвітлення соціально-економічних процесів, зокрема і в царині селянського господарства.

Проголошена у 1985 р. перебудова відкрила можливості для кардинальних змін в усіх сферах життя країни. Це якісна межа в історії нашої держави. Але в суспільстві завжди існують певні інерційні процеси. Тому лише з 1987 р. стали з'являтися статті і виступи істориків, де йдеться про необхідність перегляду стереотипів, притаманних попередньому періоду. Під новим кутом зору почали розглядати і весь комплекс питань країни в 20-х роках, зокрема і можливі варіанти розвитку селянського господарства ².

У другій половині 80-х - першій половині 90-х років у літературі продовжували розробляти проблеми історичної демографії, зокре-
1 История социалистической экономики СССР. М., 1976. Т.2. 1977. Т.3; История народного хозяйства Украинской РСР. К., 1984. Т.2; История Украинской РСР. К., 1977. Т.6; История крестьянства СССР. М., 1986. Т. I-2.

² Данилов В.П., Дмитренко В.П., Лельчук В.С. Неп и его судьба.// Историки спорят. М., 1988. С. 122-190; Кульчицкий С.В. Ленинська нова економічна політика та її здійснення в УРСР.// Укр. іст. журнал. К., 1989. № 8. С. 88-93; Исаев И.А. Переходная экономика непа.// История СССР. М., 1990. № 2. С. 126-140; Рибалка І.К. Ста-
лінщина й розселяння країни.// Укр. іст. журнал. К., 1989. № 10. С. 10-21; № 11. С. 3-12 та інші.

ма і села / дослідження Ю.О.Полякова та інших/¹, аграрні перетворення на Україні після Жовтневої революції / праця І.В.Хмель/², ліквідації експлуаторських класів /робота Ф.Г.Турченка/³, використання найманої праці в доколгоспному селі 20-х років /монографія С.Р.Лях/⁴, становлення нового укладу в житті селянства /дослідження С.В.Кульчицького, С.Р.Ляха, В.І.Марочка/⁵, голод 1921 р. / праця О.Н.Мовчана/⁶, державного регулювання соціально-економічних відносин на селі в умовах непу та розвиток сільсько-господарської кооперації /дослідження О.І.Ганжі, А.Г.Морозова та інших/⁷, досліджували господарську змичку міста і села /робота Ю.П.Бокарева/⁸, селянське господарство в умовах воєнного комунізму

¹ Поляков Ю.А. Советская страна после гражданской войны: территория и население. М., 1986.

² Хмель И.В. Аграрные преобразования на Украине. 1917-1920. К., 1990.

³ Турченко Ф.Г. Великий Октябрь и ликвидация эксплуататорских классов на Украине. К.; Одесса, 1987.

⁴ Лях Р.Д. Наймана праця в сільському господарстві України в умовах непу. К., 1990.

⁵ Кульчицкий С.В., Лях С.Р., Марочко В.И. Становление основ социалистического уклада жизни крестьянства УССР. К., 1988.

⁶ Мовчан О.Н. Трудящиеся УССР в борьбе с продовольственными трудностями при переходе к непу. К., 1988.

⁷ Ганжа О.І. Державне регулювання соціально-економічних відносин на селі в умовах непу. // Укр. іст. журнал. К., 1990. № 10. С.103-110.

Морозов А.Г. Діяльність спеціалізованої сільськогосподарської кооперації на Україні /1923-1928 рр./ // Укр. іст. журнал. К., 1989. № 8. С. 76-87 та інші.

⁸ Бокарев Ю.П. Социалистическая промышленность и мелкое крестьянское хозяйство в СССР в 20-е годы. М., 1989.

/праця В.В.Кабанова/¹, соціально-економічна типологія селянських господарств / робота Ю.А.Святеця/².

Таким чином, на протязі 20-х - першої половини 90-х років у вітчизняній історіографії досліджувалися різні сторони селянського господарства періоду непу. Але синтетичної праці нема, цілісної уяви про індивідуальне селянське господарство при ознайомленні з наявною літературою скласти не можна. В зв'язку з цим потребують вивчення демографічна характеристика селянського населення; структура селянської родини і її вплив на господарство; трудовий баланс і річний цикл використання праці в селянському господарстві; підсумки перерозподілу земельного фонду і земельні наділи селян різних регіонів України в 20-х роках. Перспективною темою, на фоні нинішньої кризи колгоспно-радгоспної системи і зацікавлення громадкості республіки фермерською формою господарювання, є вивчення досвіду земельних громад і альтернативних форм селянського землекористування в 20-х роках. Потребує ретельного аналізу матеріально-технічна база індивідуального селянського господарства та ефективність використання худоби і реманенту, стан землеробства і тваринництва, питання про продуктивність селянської праці, харчування селян, бюджет селянського господарства.

Завдання даного дослідження - комплексне вивчення індивідуального селянського господарства України в період непу /1921-1929 рр./.

Виходячи з означеного, автор ставить за мету вивчити такі питання:

- непу і селянське господарство / стан селянської економіки напе-
1 Кабанов В.В. Крестьянское хозяйство в условиях "военного коммунизма". М., 1988.

2 Святець Ю.А. Соціально-економічна типологія селянських господарств України в роки непу: /Масові джерела та методи їх дослідження/. Автореф. дис. ... канд. іст. наук. Дніпропетровськ, 1993.

редодні переходу до непу; перехід до нової економічної політики; селянське господарство і сільськогосподарська кооперація; державне регулювання селянського господарства; згортання непу/;

- селянське населення та його праця /демографічна характеристика селянського населення, селянська родина, трудовий баланс і річний цикл використання праці в селянському господарстві/;

- селянське землекористування / розподіл земельного фонду, земельна оренда, земельна громада і форми селянського землекористування/;

- робоча худоба, реманент і будівлі в селянському господарстві;

- землеробство і тваринництво у селянському господарстві;

- бюджет селянського господарства.

Наукова новизна дисертації полягає в тому, що в ній вперше в історіографії комплексно досліджується індивідуальне селянське господарство України в період непу за основними показниками його життєдіяльності, зокрема:

- вперше у вітчизняній історіографії всебічно висвітлюється питання про селянське населення республіки в період непу, в тому числі підрахована його чисельність, питома вага в суспільстві, досліджується розселення, природний рух, статево-вікова структура, забезпечення господарства робочою силою, склад селянської родини, національність, письменність селян, трудовий баланс і річний цикл використання праці в селянському господарстві;

- на основі всього комплексу наявних джерел всебічно аналізується селянське землекористування, спростовується широко розповсюджене в радянській історіографії твердження про надзвичайне розпорощення селянського землекористування в 20-х роках, вперше всебічно досліджуються форми селянського землекористування, висвітлюється діяльність земельної громади періоду непу, її функції,

значення, вплив на селянське господарство;

- вносяться істотні доповнення в наявні в літературі дані про кількість і вартість основних фондів селянського господарства, їх структуру, ефективність використання;

- повніше досліджуються системи землеробства і агрокультура селянського поля, уточнюються дані про динаміку посівних площ та їх структуру, валові збори зерна та іншої сільськогосподарської продукції, хлібо-фуражний баланс; доводиться, що селянське господарство передусім дбало про задоволення натурально-споживчих потреб родини і лише після їх задоволення звертало увагу на ринкові культури; звідси робиться висновок, що головна причина зменшення товарності зернової галузі в 20-х роках, порівняно з дореволюційним періодом, це натурально-споживчий характер дрібного селянського господарства, яке домінувало в доколгоспному селі;

- глибше, ніж то висвітлено в спеціальній літературі, досліджується розвиток селянського тваринництва;

- всебічно аналізується селянський бюджет;

- найважливіший цифровий матеріал зведено у 84 таблиці, самостійно виконаних автором.

На захист виносяться такі положення:

1. Індивідуальне селянське господарство періоду непу залишалося традиційною родинною організацією, що ґрунтувалася на спільному бюджеті і мало спільне сільськогосподарське виробництво.

2. В умовах нової економічної політики селяни поступово трансформували традиційне господарство через кооперативні спілки, земельні громади в прогресивному напрямі, підвищували його продуктивність. Але, оскільки несп згорнули до кінця 20-х років, то перспектив для індивідуального селянського господарства в умовах жорсткої адміністративно-командної системи в нашій країні не було -

воно було приречене на ліквідацію.

3. У селянському господарстві 20-х років спостерігалася стійка залежність розміру господарства і кількості робочих рук родини. Праця наймитів, не виключаючи і заможні двори, складала мізерну частку у трудовому балансі селянського господарства. Отже, індивідуальне селянське господарство в роки непу мало трудовий характер.

4. Здрібнення селянських наділів у 20-х роках у порівнянні з дореволюційним періодом не спостерігалось. Але наприкінці 20-х років всі можливості для розширення селянського землекористування в Україні були вичерпані, екстенсивний шлях розвитку себе вичерпав. Потрібно було переходити до інтенсифікації, раціоналізації і реконструкції сільського господарства. Старі форми землекористування /община і дільничо-черезсмужна/ гальмували впровадження передових агротехнічних прийомів у землеробстві. Реальним виходом для переважної більшості селян України в цій ситуації міг бути перехід цілих громад на багатопільні громадські сівозміни. Хутори і відруби у зв'язку з малоземеллям були неефективними для переважної більшості господарств республіки.

5. Земельні громади в 20-х роках поступово перетворювалися на організації кооперативного типу, відкривали для всіх своїх членів перспективу прогресивного розвитку. При збереженні і розвитку цієї поземельної організації селянства потреби у суцільній колективізації не було.

6. Матеріально-технічна база селянського господарства мала нерациональну структуру і неефективно використовувалася, була відстаючою і вимагала докорінної реконструкції. Вихід був на шляху кооперативного використання складної сільськогосподарської техніки через машино-тракторні товариства і земельні громади.

7. Для піднесення товарності селянського господарства необхідно

було підвищити закупівельні ціни, збільшити відпуск товарів для села, поліпшити кооперативний кредит, добитися радикальних і прогресивних змін в агротехніці.

8. Бюджет селянського господарства 20-х років був націлений передусім на задоволення споживчих потреб родини. Він відзеркалював хитке становище індивідуального господарства 20-х років: традиційні споживчі потреби переважної більшості селянських родин вступали в суперечність з необхідністю виробничих витрат, змушували малопосівних і частково середньопосівних для збереження власних господарств всіялко обмежувати свої щоденні витрати.

9. Селянське господарство в період непу швидко відбудувалось, нагодувало країну, доказало свою життєздатність, спроможність до прогресивного розвитку. В той же час воно залишалося дрібнотоварним і малопродуктивним. Тому воно стояло перед необхідністю перебудови, але не на шляху примусової колективізації, як це було здійснено, а на шляху розбудови різних форм вертикальної кооперації, де зберігався селянський двір, як самостійна господарська одиниця, і органічно враховувалися як приватні інтереси селян, так і громадські інтереси суспільства.

Відповідно до завдання і мети дослідження добиралися та аналізувалися джерела:

- документи і матеріали центральних і місцевих партійних органів /друковані, архівні/;

- документи і матеріали вищих і місцевих органів влади /друковані, архівні/;

- документи і матеріали народногосподарських установ і організацій, включаючи в цю рубрику і дані статистичних органів /друковані, архівні/;

- документи і матеріали громадських організацій /друковані, архівні/;

- матеріали періодичної преси;
- листи, скарги, заяви селян.

Аналіз джерел ми почали з партійних документів тому, що з перших років радянської влади комуністична партія намагалася поставити під свій контроль усі сфери життя країни, зокрема і села, а партійні органи стали над державними структурами. Так, стенографічні звіти партійних з'їздів і конференцій, їх резолюції та рішення є важливим джерелом для вивчення аграрної політики в Україні. Звіти губернських і окружних партконференцій, пленумів окружкомів і губкомів КП/б/У, матеріали губернських нарад по роботі на селі, окружних нарад секретарів сільських партосередків дають можливість досліднику вивчити як аграрна політика впливала на індивідуальне селянське господарство, а матеріали обстежень аграрного сектору економіки парткомісіями дають інформацію про реальний стан сільського господарства. Частина партійних документів надрукована, зокрема нами використано 35 друкованих збірників партійних документів і матеріалів, але переважна більшість зберігається в архівах. Були використані фонди центрального державного архіву громадських організацій України /ЦДАГО України/, а також Литомирського, Одеського, Запорізького, Луганського і Харківського облдержархівів республіки, що зберігають матеріали колишніх партархівів. Архіви підбиралися автором з таким розрахунком, щоб наявні в них документи і матеріали відзеркалювали особливості кожного регіону республіки - Полісся, Лівобережжя, Правобережжя, Степу, а в межах останнього - Донеччини, індустріального Придніпров'я і суто аграрних степових округ.

Значну інформацію про селянське господарство містять документи та матеріали вищих і місцевих державних органів влади. Так, у Земельному кодексі УРСР викладені основні принципи аграрної політики радянської влади. У стенографічних звітах з'їздів Рад та се-

сії ВУЦВК містяться звіти уряду та окремих комісаріатів, зокрема і Наркомзему, де подана загальна характеристика стану сільського господарства за звітний період. По доповідям на з'їздах і сесіях розгорталися дискусії, в ході яких делегати наводили численні факти реального стану селянського господарства, аналізували податкову, кооперативну, земельну політику радянської влади. Частина цих матеріалів надрукована / нами використано понад 50 таких збірників/^I але більшість зберігається в Центральному державному архіві вищих органів державного управління / ЦДАВО України/ і місцевих облдержархівах та їх філіях. Зокрема використані матеріали Житомирського, Київського, Одеського, Чернігівського, Сумського, Полтавського, Харківського, Луганського, Донецького, Запорізького облдержархівів та їх філій в Бердичеві, Ніжині і Прилуках. В протоколах, резолюціях, стенограмах повітових, окружних, губернських з'їздів Рад, засідань виконкомів зосереджено різноманітний матеріал про стан селянських господарств на місцях: відомості про розподіл земельного фонду, вилучення земельних лишків, землеустрій і форми землекористування, довідки про стан різних галузей сільського господарства тощо.

Значна кількість відомостей про індивідуальне селянське господарство зосереджена в матеріалах народногосподарських установ і організацій: Держплану, Наркомфіну, Наркомпраці, Наркомзему тощо. Фонди вказаних відомств, особливо Наркомзему, та їх місцевих органів містять матеріали про посівні площі, врожайність, валові збори сільськогосподарської продукції, поголів'я худоби, землекористування, стан рільництва і тваринництва, аграрну політику радянської влади, запаси праці в селянському господарстві і його про-^IДив., наприклад: Стенографический отчет 2-ой сессии ВУЦИК VI созыва 24-27 мая 1922 г. Харьков, 1922; III сесія ВУЦВК IX скликання 20-31 травня 1926 р.: Стенографічний звіт. Харків, 1926.

дуктивність, оренду землі, її умови, рівень товарності різних га-
лузей сільського господарства тощо.

Особливе значення для теми дослідження мають публікації ЦСУ
СРСР і УРСР. У 1920 р. були проведені сільськогосподарський і де-
мографічний переписи. Вони дають основні дані про стан селянсько-
го господарства напередодні переходу до непу. Найважливіші відомості
про селянське населення 20-х років містяться в матеріалах
Всесоюзного демографічного перепису 1926 р. Першорядне значення
для дослідження селянського господарства 20-х років мають матері-
али поточної сільськогосподарської статистики, зокрема щорічні
вибіркові опитування /весняні та осінні/. До програми весняних
опитувань були включені питання про селянське населення і робо-
чий склад родини, загальну площу землі і її розподіл по угіддям,
посівну площу і структуру посівів, кількість худоби та птиці, на-
явність реманенту, форми землекористування, земельну оренду, найм
і здавання в оренду реманенту і худоби. Осінні опитування спочатку
теж мали широку програму, включаючи питання про населення, худобу,
реманент, врожайність, угноєння та оранку на зяб. Масове джерело
про індивідуальне селянське господарство 20-х років на Україні -
це матеріали динамічних гніздових сільськогосподарських переписів
1927 і 1929 рр. Важливою особливістю цього джерела було уг-
рупування селянських господарств за вартістю основних засобів ви-
робництва. Програма динамічних переписів включала окрім розділів
для реєстрації основних елементів сільськогосподарського вироб-
ництва /робочих рук, посівів, худоби і реманенту/ ще і розділи
про міжгосподарські зв'язки селянських дворів. Дуже важливим дже-
релом для вивчення індивідуального селянського господарства є ма-
теріали селянських бюджетів, зібраних і опублікованих ЦСУ Украї-
ни в 20-х роках. Вони містять відомості про населення, баланс ро-
бочого часу, землекористування, посівні групи, худобу, птицю, ре-

манент, будівлі, запаси збіжжя, вартість всіх капіталів господарства, гуртову продукцію сільського господарства, загальний прибуток селянина, ринковий обіг, оплату праці, податки, кредитні операції, особисте споживання членів родини, грошовий баланс господарства. Найважливіші цифрові дані про сільське господарство республіки містять статистичні довідники, які у великій кількості були випущені ЦСУ СРСР і УРСР у 20-х роках¹.

Важливе джерело інформації про індивідуальне селянське господарство - це матеріали громадських, зокрема комнезамівських організацій. Вони частково надруковані², але переважна більшість відклалися в архівах. Зокрема нами були використані стенограми з'їздів комнезамів, протоколи засідань сільських та волосних КНС і звіти про їх діяльність. Вони містять дані про класову боротьбу на селі, податкову, кредитну, кооперативну політику, землеустрій, машинопостачання тощо. Матеріали безпартійних селянських конференцій доповнюють відомості комнезамів. Для дослідження кооперативного руху на селі, його впливу на селянське господарство нами використана різноманітна інформація, що зосереджена в друкованих матеріалах кооперативних органів³ і в архівному фонді ЦДАВО України-Всеукраїнської спілки сільськогосподарської кооперації "Сільський господар". Для аналізу діяльності земельної громади першорядне зна-

¹ Нами використано понад 50 таких збірників. Найкращий з них: Збірник статистично-економічних відомостей про сільське господарство України. Рік перший. Харків, 1929.

² Див., наприклад: Комітети незаможних селян України /1920-1933/: Збірник документів і матеріалів. К., 1968.

³ Див., наприклад: Всеукраїнський союз сільськогосподарської, кредитової, кустарно-промислової кооперації "Сільський господар": Звіт за третій операційний рік. Харків, 1926 та інші.

чення мають протоколи засідань цієї громадської організації, ухвали /приговори/ загальних зборів членів громади і матеріали до них.

Великий і різноманітний матеріал про селянське господарство міститься у періодичній пресі 20-х років. Зокрема, нами використані стенограми і звіти про роботу з'їздів, конференцій, нарад, статті партійних та радянських керівників, спеціалістів сільського господарства, репортажі та звіти з сільськогосподарських виставок, оглядів, конкурсів, інформація і довідки з партійних, радянських, земельних та кооперативних органів, замітки та дописи селян тощо.

Ще одне специфічне джерело по темі - це листи, скарги, заяви селян до партійних, радянських, земельних, судових органів. Тут без прикрас, суворо і випукло подана панорама життя доколгоспного села, на перше місце виступають ті сторони буття селянина, які здебільше замовчувала офіційна пропаганда.

Певна інформація про індивідуальне селянське господарство міститься в збірниках документів та матеріалів, опублікованих в другій половині 50-х - 80-х роках¹.

В цілому, джерельна база по темі дослідження цілком достатня і достовірна для розкриття теми.

Практичне значення роботи полягає в тому, що матеріали дисертації можуть бути використані при підготовці загальних курсів з

¹ Див., наприклад: Боротьба трудящих Харківщини за побудову фундаменту соціалістичної економіки. 1926-1932: Збірник документів і матеріалів. Харків, 1959; З історії соціалістичної перебудови сільського господарства на Херсонщині / 1918-1941/: Збірник документів і матеріалів. Херсон, 1957. Вип. I; Социалистическое строительство на Черниговщине. 1921-1941: Сборник документов и материалов. К., 1988 та інші.

історії України, краєзнавчої літератури, курсових та дипломних робіт, при експозиції історико-краєзнавчих музеїв, присвячених сільському господарству. Досвід вивчення індивідуального селянського господарства 20-х років може бути корисним громадськості країни в наші часи, коли так жваво дебатується питання про приватизацію землі, розбудову фермерського господарства.

П. СТРУКТУРА І КОРОТКИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

Дисертація складається з вступу, шести розділів, висновків і додатків /посилань, приміток, таблиць, списку джерел та літератури/.

У вступі обґрунтовується актуальність проблеми, вказується на об'єкт дослідження, його хронологічні і територіальні рамки, аналізується історіографія і джерела, визначається мета і завдання роботи, її наукова новизна та практичне значення, формулюються основні положення, які виносяться на захист.

У першому розділі - "Неп і селянське господарство" - подана загальна характеристика стану сільського господарства напередодні непу, висвітлюється перехід до нової економічної політики, досліджується вплив сільськогосподарської кооперації на селянське господарство, державне регулювання розвитку аграрного сектору економіки і задумання непу.

У наявній літературі і джерелах зустрічаються суперечливі дані про стан сільського господарства республіки напередодні переходу до непу. Тому автор провів копітку роботу по співставленню різноманітних цифрових даних. Аналіз свідчить, що посівні площі скоротилися за 1918-1920 рр. на 15 %, різко зменшилася питома вага ринкових і зросла роль натурально-споживчих культур. Зношеність реманенту складала 50-70 %. Помітно скоротилося поголів'я робочих коней, племінної та продуктивної худоби. За вказані роки впа- на на 47,7 - 69 % врожайність основних культур. Валовий збір хлі-

бів в 1920 р. у республіці становив 518,5 млн пуд, тобто не більше 38,5 % від рівня 1918 р.

Криза селянського господарства була викликана кількома причинами, що нашарувалися одна на одну. Процес занепаду сільського господарства розпочався в роки першої світової війни. Велику шкоду селянам завдала громадянська війна. Були зруйновані майже всі економічні зв'язки між селянським господарством і промисловістю, між внутрішнім і зовнішнім ринками. Ліквідація великих господарств-головних виробників товарної сільськогосподарської продукції в країні до революції - не могла негайно компенсуватися за рахунок розширення виробництва в селянському господарстві. Нарешті, політика воєнного комунізму, а всередині її - продрозкладка, болоче вдарила по селянському господарству. Життя владно вимагало докорінної зміни економічної політики радянської влади.

Неп змінював воєнно-комуністичні, адміністративно-командні методи господарювання на економічні, передбачав всебічний розвиток товарно-грошових відносин, відкривав можливості для розвитку різних форм кооперації. Зокрема, у дисертації досліджується діяльність кредитної кооперації на селі, спеціальних машино-тракторних товариств, машинопрокатних і зерноочисних пунктів, бурякових, скотарсько-молочарських і прахівничих спілок, висвітлюється роль кооперації у постачанні селянському господарству необхідних йому знарядь праці, товарів та матеріалів виробничого призначення, у збуті продукції сільського господарства.

Автор простежує, як протягом 20-х років відбувався процес поступового посилення державного регулювання розвитку селянського господарства в царині землевпорядження, переселення, постачання сортовим насінням, очистки зерна, створення агрорайонів, агропропаганди, застосування штучних добрив, створення племрозплідників,

ветеринарного захисту, промислової переробки сільськогосподарської сировини тощо. З року в рік збільшувалася різноманітна допомога незаможному селянству. Але наявних капіталовкладень у сільське господарство було недостатньо, а з 1927/28 р. і ці кошти почали скорочувати. В першому розділі детально розглядається процес задушення непу адміністративно-командною системою, показується, що боротьба прихильників і противників непу не вщухала протягом 20-х років, відхід від непу і його згортання відбувалися не відразу, а поступово. Відкритий наступ на непу розпочався з 1928 р., а його остаточний злам відбувся наприкінці 1929 р.

У другому розділі - "Селянське населення та його праця" - подана демографічна характеристика селянського населення, селянської родини, визначається трудовий баланс і річний цикл використання праці в селянському господарстві. Згідно з переписом 1926 р. селян нараховувалося 22 млн, або 75,82 % всього населення УРСР. У докол-госпному селі спостерігалася дуже висока народжуваність, висока смертність, ранній вступ до шлюбу, малий відсоток розлучень. Автор робить висновок, що без такої демографічної моделі поведінки індивідуальне селянське господарство, що ґрунтувалося на ручній праці та статеві-віковому розподілі обов'язків між членами родини, не могло б існувати. Перепис 1926 р. виявив, що 67,9 % селян республіки були самодіяльними. Великий відсоток самодіяльного населення у селян свідчить про низький рівень розвитку виробничих сил у докол-госпному селі, оскільки недостатня технічна забезпеченість господарства змушувала селян залучати до праці максимально можливу кількість робочих рук. Разом з тим, високий відсоток /49,2 %/ продуктивних груп селян /віком від 15 до 49 років/ вказує, що індивідуальне селянське господарство було забезпечене робочими руками з надлишком. Аналіз показав, що у порівнянні з дореволюційним періо-

дом, на протязі 20-х років помітно зменшився розмір селянської родини, особливо в малопосівних групах. За підрахунками автора, середній розмір бідняцької родини в Україні коливався від 2,7 до 4,1 чол. У 1927 р. у бідняцьких родинах проживало 17,72 % селянського населення республіки. Родина пересічного середняка налічувала від 4,1 до 6,1 чол. У 1927 р. у середняцьких родинах проживало 76,8 % селянського населення. На одну дрібнокапіталістичну /куркульську/ родину¹ припадало 6,9 членів. У 1927 р. у дрібнокапіталістичних родинах проживало 5,48 % селянського населення УРСР.

За підрахунками автора на початок 1921 р. в УРСР нараховувалося приблизно 4,1 млн селянських дворів. У 1929 р. дворів було 4,6 млн, а не 5,2 млн, як то вказано в літературі. Остання цифра ґрунтується на весняному опитуванні 1929 р., яке значно перебільшило масштаби дроблення селянських родин. Пов'язаний цей феномен з посиленням податкового тиску, що змушувало селян вдаватися до фіктивних розділів для зменшення суми податку.

Наші підрахунки свідчать, що в 1926 р. трудові ресурси селянського господарства України нараховували 11688,5 тис. робітників. Питома вага чоловіків складала 45,3 %, жінок - 45,1 %, підлітків - 9,6 %. Отже, у трудовому балансі села чоловіча і жіноча праця була майже однозначна. Селянське господарство ґрунтувалося на статево-віковому розподілі праці і для нього рівноцінними були і чоловік і жінка. Поряд з іншими чинниками - землею, худобою, реманентом - забезпечення робочою силою селянського господарства було необхідною умовою його заможності. Співвідношення праці власної ро-

¹Оскільки нової термінології ще не вироблено, то автор даної дисертації користується термінологією, прийнятій у вітчизняній історіографії радянської доби. Зокрема, під терміном "куркульські" або "дрібнокапіталістичні" господарства автор розуміє верхівку заможних селян і не вкладає в цей термін однозначно негативної оцінки.

дини і наймитів показує, що в доколгоспному селі наймана праця складала трохи більше 5 % від річного запасу робочого часу у селянському господарстві. Зокрема, у найзаможніших селян, що мали понад 15 дес. посіву на двір, питома вага найманої праці становила тільки 5,9 %. Отже, селянське господарство 20-х років було в своїй основі трудовим.

Автор підрахував, що витрати людино-днів на I дес. посіву в селянських господарствах України в роки непу коливалися від 16,4 до 34,8 / залежно від регіону і посівної групи/. Ці цифри свідчать про невисоку продуктивність праці селян, незважаючи на великі трудові зусилля / робочий день одноосібника пересічно складав II год. 20 хв., зменшуючись взимку і зростаючи влітку/. Невисока продуктивність була зумовлена передусім пануванням ручної праці у селянському господарстві 20-х років.

У третьому розділі - "Селянське землекористування" - аналізується розподіл земельного фонду, досліджується земельна оренда, земельна громада і форми селянського землекористування.

Питання про розподіл земельного фонду УРСР у доколгоспний період одне з дискусійних у вітчизняній історіографії. Це змусило автора провести ретельний аналіз джерел. Виявилось, що земельний фонд республіки в межах УРСР 1929 р. становив 41333,4 тис. дес. З них до революції /дані 1914 р./ селянам належало 21600,0 тис. дес., або 52,3 %. У 1929 р. у користуванні селян перебувало 36133,4 тис. дес., або 87,4 %, зокрема 33547,2 тис. дес. сільськогосподарських угідь, або 95,8 % від загалу. Отже, у порівнянні з 1914 р., землекористування селян зросло на 14533,4 тис. дес., або на 67,3 %. На I жовтня 1929 р. 8,2 % селянських земель належало колгоспам, 91,8 % перебувало в індивідуальному користуванні. У вітчизняній історіографії широко розповсюджена думка про здрібнення селянських господарств у доколгоспний період. Однак, проведений аналіз джерел свід-

чить, що пересічно на одне селянське господарство України в 1916 р. припадало по 5,63 дес. землі, а в 1926 р. по 8,32 дес., на одного ідця в 1916 р. 1,06 дес., а в 1926 р. - 1,64 дес. Вони заперечують здрібнення селянського землекористування за вказані роки.

Безземельним та малоземельним селянам під час аграрних перетворень перейшли частково земельні лишки сільської буржуазії /куркулів/. Однак, у вітчизняній історіографії називають різні цифри конфіскованих лишків. Це змусило автора провести аналіз наявних джерел. Аналіз показав, що сільські багатії за час від Жовтневої революції до кінця 1927 р. втратили 4604,3 тис. дес., тобто приблизно половину своїх земель. Наприкінці 1927 р. селянське землекористування в УРСР виглядало так: пролетарські та напівпролетарські /бідняцькі/ господарства, що складали 28,7 % всіх селянських дворів, використовували 14,2 % селянських земель /5130,9 тис. дес./; господарства дрібних товаровиробників /середняків/, що складали 72,3 % дворів мали в своєму користуванні 78,3 % селянських земель /28292,5 тис.дес./; дрібнокапіталістичні /куркульські/ господарства, що складали 4 % дворів, використовували 7,5 % селянських земель /2710,0 тис. дес./. Отже, в 20-х роках переважна більшість селянських земель перебувала у користуванні середняків. Краще були забезпечені землею селяни у Степу, гірше на Правобережжі. Карликових господарств, що мали менше 3 дес. на двір, у середині 20-х років на Україні нараховувалося 26,8 % / на Правобережжі - 43,7 % /. Господарств із земельним наділом понад 15 дес. у республіці тоді нараховувалося лише 3,4 %. Основним типом на Україні було господарство, що мало від 3 до 6 дес. /40,6 % від загалу/. Таким чином, у доколгоспному селі переважало дрібноселянське землекористування. У 1927 р. у республіці нараховувалося понад 1 млн дворів або майже четверта частина, яким не вистачало землі до норми наділення. Земельна оренда істотно не пом'ягшувала стан селян-

ського землекористування. Так, у 1927 р. орендний фонд в УСР до-
сяг свого максимуму - 2953,3 тис. дес., що складало лише половину
дореволюційного. При цьому, орендовані державні земельні фонди
складали тільки 856,5 тис. дес., а решта була осеределянською
орендою. Справа ускладнювалася і тим, що 78 % орендного фонду
республіки було зосереджено в Степу, а земельна тіснота найбільше
відчувалася на Правобережжі. Докорінно змінився і склад орендарів
після революції: у 20-х роках ними виступали здебільше заможніші
шари селян, в той час як до революції землю орендували переважно
незаможні. Головна причина здавання землі в оренду в 20-х роках -
нестача у незаможного селянства основних засобів обробітку землі.
Таким чином, потрібно зробити висновок, що вихід для малоземель-
них був лише на шляхах кооперації та інтенсифікації сільськогоспо-
дарського виробництва.

У цьому відношенні, великі потенційні можливості були закладе-
ні в земельній громаді. Ці земельно-громадські об'єднання селян
з'явилися на Україні згідно з Земельним кодексом 1922 р. У дисер-
тації наголошується, що вони відрізнялися від дореволюційних сіль-
ських громад і їх не слід ототожнювати. Сільська громада до рево-
люції виконувала функції низової адміністративної одиниці. Після
Жовтневої революції ці функції стала виконувати сільрада. Окрім
того, обмеження виборчих прав для заможної верхівки села не дава-
ло можливості використати, не порушуючи закону, збори виборців для
вирішення тих громадських питань, які раніше вирішував сход. Фак-
тично діяльність сільської громади була паралізована. Земельна
громада, що виникла після 1922 р., не мала владних адміністратив-
них функцій. Вона була тільки територіальним об'єднанням селян-
землекористувачів. Необхідно зазначити, що згідно з Земельним ко-
дексом УСР селянин міг користуватися землею тільки в складі зе-

мельної громади. По-іншому було в РРФСР, де селянин за власним бажанням міг користуватися земельним наділом і в складі земельної громади і поза нею. А оскільки в Росії існування земельних громад було тісно зв'язане з об'єднаною формою землекористування, де вона була панівною, то в літературі почали ототожнювати земельну громаду і селянську поземельну общину. На Україні подібне ототожнювання неправомірне, оскільки земельна громада була розповсюджена по всій території республіки, а поземельна община існувала в окремих регіонах, де була об'єднана форма землекористування. Наприкінці 20-х років в Україні нараховувалося 40 тис. земельних громад на 54,8 тис. сіл та хуторів і 10,7 тис. сілрад. У дисертації велике місце відведено вивченню впливу діяльності земгромад на селянське господарство.

Важливе місце в селянському землекористуванні посідала форма землекористування. В багатьох випадках саме від неї залежала ефективність землеустрою, впровадження поліпшених сівозмін, застосування сільськогосподарської техніки, а отже і піднесення сільського господарства. У 1929 р. дільничо-черезсмужна форма охоплювала 61,3 % селянських земель в республіці, об'єднана - 26 %, відрубна - 4,5 %, хуторська - 1,4 %, колективна - 4,2 %, змішані форми - 2,6 %. Отже, висловлена в літературі думка про переважання на Україні в 20-х роках об'єднаної форми землекористування не підтверджується при аналізі наявних джерел. Найпоширенішою формою землекористування в Україні залишалася дільничо-черезсмужна. Ця форма була прогресивнішою за об'єднану, оскільки закріплювала земельні ділянки за окремими дворами і не дозволяла переділів. Але і їй були притаманні численні недоліки: багатосмужність, черезсмужність, дрібносмужність, далекоземелля, примусовий характер сівозміни при збереженні системи відкритих полів, трипілля, що було несумісним з прогресом у сільському господарстві.

Самі селяни добре усвідомлювали недоліки старих форм. Тому частина з них намагалася поліпшити стан землекористування шляхом переходу на хутори і відруби. Але останні мали переваги над старими формами тільки тоді, коли мали достатню площу / мінімум 10 дес. для Правобережжя і Лівобережжя, 12 дес. для Степу і Полісся/. Але оскільки більшість селян України мали земельні наділи значно менші, тому хутори і відруби були для них не вигідні. Адміністративно-командна система з ідеологічних міркувань теж обмежувала вихід селян на хутори і відруби, оскільки останні перешкождали колективізації. Тому хутори і відруби в 20-х роках не набули значного поширення на Україні.

Намагаючись знайти вихід з незручностей існуючих форм землекористування, селяни в 20-х роках звернули увагу на громадські багатопільні сівозміни. Це не була самостійна форма землекористування. Її організовували при землевлаштуванні в громадах з общиною або дільничо-черезсмужною формами. Завдяки введенню такої сівозміни усувалася багатосмужність, черезсмужність, вузькосмужність, знищувалися відсталі трипілья та рябопілья, встановлювалося раціональне чергування культур, заводилися однорідні посіви і просапні культури, відкривалися можливості для спільного використання машин, та прогресивних агротехнічних прийомів. Перспективи на шляхах багатопільної громадської сівозміни передбачалися для всіх селянських господарств, а не лише для багатоземельних, як то на хуторах і відрубках, що було дуже важливо з соціальної точки зору. Разом з тим, на відміну від колективної форми землекористування, при громадській багатопільній сівозміні зберігався селянський двір як самостійний суб'єкт господарювання, дуже вдало поєднувався особистий і громадський інтерес. Саме тому в середині 20-х років перехід до громадських багатопільних сівозмін при землеустрої селянських земель набирав масового характеру. На 1 жовтня 1927 р. 2,4 тис. зе-

мельних громад на площі 2,9 млн дес. перейшли до громадських сівозмін. Причини, що гальмували введення багатопільних сівозмін /недостача тягла, насіння багаторічних трав, неорганізованість збуту продукції просапних культур тощо/ при збільшенні капіталовкладень в сільське господарство і сприятливій ціновій політиці можна було усунути. Потреби у суцільній колективізації не було. Цілком зрозуміло, що при заведенні громадської багатопільної сівозміни різко підвищувалася роль земельної громади. Наведений в дисертації фактичний матеріал свідчить, що громада поступово ставала організацією кооперативного типу. Землепорядження і меліорація, організація і дотримання багатопільної сівозміни, боротьба з шкідниками і бур'янами, утворення прокатних пунктів сільськогосподарських машин, злучних пунктів, млинів, олійниць, крупорухок тощо - все це під силу лише громаді. Отже, без тиску згори, на основі особистих інтересів селяни кооперувалися при виконанні цих робіт. Для виконання своїх функцій земельні громади акумулювали значні кошти. За нашими підрахунками вони в 1925/26 р. становили 29,2 млн крб. Для порівняння, державні капіталовкладення в індивідуальне селянське господарство України в той же рік склали 49,8 млн. крб.

У 1928-1929 рр. спостерігалися випадки переходу деякої частини земгромад на Україні на статут тсозу. На 1 липня 1929 р. цей перехід здійснили 355 громад з 40 тис., які існували в республіці, тобто лише 0,9 % від загалу. Отже, переважна більшість земгромад не поспішали перетворюватися на колективні об'єднання, селяни не бажали втрачати господарську самостійність, яку окремі двори мали в громаді, і перетворюватися на "гвинтики" в колективному господарстві. Земельна громада, як демократична організація всього селянства, не могла бути інструментом примусової колективізації. Тому в 1930 р. вона була ліквідована командно-адміністративною системою.

У четвертому розділі - "Робоча худоба, реманент і будівлі у селянському господарстві" - досліджується матеріально-технічна база сільськогосподарського виробництва.

Основною тягловою силою в індивідуальному селянському господарстві України в доколгоспний період була робоча худоба - коні і воли. У джерелах та літературі зустрічаються різні цифри про кількість робочої худоби у республіці в роки непу. Аналіз джерел показав, що весною 1923 р. у селянських господарствах України налічувалося 3760,8 тис. коней або 76,9 % рівня 1916 р., а в 1927 р. їх нараховувалося 5005,7 тис., тобто більше ніж в 1916 р. Волів у селянському господарстві в 1916 р. нараховувалося 493,4 тис., а в 1929 р. 552,1 тис. Отже, за роки непу селяни відновили дореволюційне поголів'я робочої худоби і перевершили цей рівень. Це свідчення великої енергії селянства, коли воно свої зусилля спрямовує на власне господарство, коли воно відчуває себе справжнім господарем своєї долі.

При характеристиці стану робочої худоби важливо встановити ефективність її використання в селянському господарстві. Передусім вона визначається кількістю робочих одиниць на площу посіву. Підрахунки автора свідчать, що в середині 20-х років лише 6,64 % селянських господарств України забезпечували оптимальне навантаження робочої худоби. 51,66 % селян-власників могли забезпечити своїм коням або волам тільки мінімальне навантаження, а 41,7 % селян не могли забезпечити і цього, тобто від утримання робочої худоби терпіли збитки. В цілому, до 2/3 робочого часу коней та волів не використовували по причині дрібних розмірів селянських господарств. Та, не зважаючи на значне недовикористання робочої худоби, в ній відчувалася велика потреба. Адже безкінний селянин втрачав можливість самостійно вести господарство. В 1923 р. в Україні без робочої худоби налічувалося 46,63 % селянських дворів. У 1929 р. -

38,7 %. Таким чином, на протязі 20-х років відсоток цієї категорії селян дещо зменшився, але все ж залишався надто великий. З однією головою робочої худоби в 1928 р. було 32,76 %, у 1929 р. - 37,9 % дворів. Це теж, з економічної точки зору, не самостійні господарства, оскільки виконувати ряд сільськогосподарських робіт їм було не під силу і вони змушені були вдаватися до супряги. Наявність в українському селі наприкінці 20-х років понад 3/4 безкінних і однокінних дворів - грізний показник кризи в енергетично-му забезпеченні сільського господарства. В 1927 р. лише 29,23 % селянських господарств користувалися власною худобою для сільськогосподарських робіт, до супряги вдавалося 34,31 %, наймали робочу худобу 33,62 %. Частина безхудобних дворів використовувала корів для польових робіт. А це показник страшенної технічної відсталості. Життя владно вимагало докорінної реорганізації тяглової сили у селянському господарстві.

Реманент - це ще один чинник, без якого не можливе сільськогосподарське виробництво. Дореволюційна /1918 р./ вартість капіталу в реманенті /355,7 млн крб. в цінах 1926 р./ була досягнута в 1927 р. Але, не зважаючи на певні успіхи в цій ділянці, селянське господарство України далеко відставало по забезпеченню реманентом від передових західних країн. Так, на I дес. посіву в 1928 р. у селянському господарстві України припадало всього 9,1 крб. вартості знарядь праці. Для порівняння, у фермерському господарстві США наприкінці 20-х років на таку ж площу припадало інвентаря на суму 31 крб. У 1927 р. без знарядь праці було 37,8 % селянських дворів республіки, а це кожне третє господарство. Власним реманентом у тому ж році обробляли землю лише 32,1 % дворів, супрягою користувалися 25,3 %, решта наймали знаряддя праці. Розподіл реманенту у селянському господарстві України не відповідав потребам сільськогосподарського виробництва: з одного боку був

надто високий процент безреманентних господарств, а з іншого боку частина дворів мала його надлишок. Дрібне господарство ставило жорсткі рамки застосуванню складних машин у сільському господарстві. У дисертації наведені цифрові викладки, які свідчать, що більш менш складний реманент не окуповувався в переважній більшості селянських дворів. Тому дрібнотоварне господарство було змушене базуватися на ручній праці селян. Статистичні дані свідчать, що в 20-х роках вручну сіяли від 15,2 до 99,8 %, косили косою або жали серпом від 19 до 96 %, молотили ціпом від 5,4 до 90,7 %, провіювали кружалом, решетом або лопатою від 2,7 до 85 % селянських господарств України, залежно від регіону. Автор робить висновок, що забезпечити господарство реманентом більшість селян могла тільки на шляхах кооперативного використання, передусім через машино-тракторні товариства і земельні громади.

Ситуація із забезпеченням житловими і господарськими будівлями селянського господарства була дещо кращою, ніж з робочою худобою і реманентом, але і в цій царині кожне двадцятье господарство не мало власного житла, а кожне сьоме не мало господарських приміщень. Якість селянських будівель у 20-х роках залишалась невисокою, вогнестійке будівництво на селі розповсюджувалося дуже мляво, для придбання цегли, черепиці, заліза у селян не було достатніх коштів та і виробництво будматеріалів далеко відставало від потреби.

У дисертації робиться висновок, що матеріально-технічна база селянського господарства республіки в 20-х роках була відсталою і потребувала докорінної реконструкції.

У п'ятому розділі - "Землеробство і тваринництво у селянському господарстві" - досліджується система землеробства і агрокультура селянського поля, виробництво і реалізація продукції рільництва, розвиток тваринництва.

У спеціальній літературі відсутня єдина класифікація систем

землеробства. Однак відомо, що системи відрізняються одна від одної інтенсивністю використання земельних угідь. Це проявляється в таких зовнішніх організаційних ознаках як характер використання ріллі /пар, толока, переліг, посіви/, розподіл посівної площі між різними культурами /озимі та ярі зернові, просапні, сіяні трави тощо/. Тому ми в індивідуальному селянському господарстві України 20-х років виділили такі системи землеробства: перехідні від перелогової до рябопільної, рябопільну, парову трипільну, поліпшену просапну і поліпшену травопільну. У дисертації охарактеризовані особливості кожної системи. За роки непу спостерігалися прогресивні тенденції у системах землеробства, парова трипільна і рябопільна системи зазнали значних змін, за їх рахунок набувала поширення поліпшена просапна система. У 1929 р. , за нашими підрахунками, 37 % сільськогосподарських площ селян республіки займала поліпшена просапна система, 38,4 % - трипільна, 11,5 % - рябопільна, 13,1 % - інші системи. Чорні, чисті, зайняті пари в селянському господарстві України в 20-х роках займали ще скромне місце, але поступово вони витіснили відстаду толоку і зернове безпар'я. Наведені в дисертації факти свідчать, що селяни збільшували площі злущеної стерні, розширювали оранку на зяб, угноювали все більше ріллі. Однак, брак тягла, неземлевлаштованість, часті переділи землі, недостача насіння сіяних трав, проблема з реалізацією врожаю просапних культур помітно гальмували поширення передових прийомів агротехніки на селянському полі.

Рільництво - головна галузь у селянському господарстві України. Для характеристики цієї галузі важливе значення мають дані про розподіл посівної площі. Дореволюційна посівна площа /1913 р./ на Україні була відновлена в 1925/26 господарському році. В 1927 р. вона досягла свого максимуму - 23081,2 тис. дес., або 117,5 % від рівня 1909-1913 рр. Структура селянських посівних площ у 20-х ро-

ках значно відрізнялася від дореволюційної. Передусім зменшилася питома вага зернових культур. У 1916 р. вони займали 91,5 % селянських посівів, а в 1929 р. - 82,5 %. За їх рахунок збільшилася питома вага технічних культур. У 1916 р. ці культури займали лише 5 % селянського поля, а в 1929 р. вже 10,7 %. Вищі ціни на технічні культури, ніж на зернові, стимулювали селян розширювати площі під соняшником, цукровим буряком тощо. Окрім того, розширення площ під просапними культурами було викликано і потребами агрокультури. У 20-х роках, порівняно з дореволюційним періодом, сталися значні зміни і в структурі зернових культур. Так, у Степу, головному зерновому регіоні республіки, озима пшениця витісняла яру, кукурудза витісняла ячмінь. На Лівобережжі і Правобережжі зменшувалася питома вага натурально-споживчих - жита, гречки, проса, ячменю, а збільшувалася питома вага ринкових культур - пшениці, вівса, кукурудзи. У дисертації наведений цифровий матеріал за 1916-1929 рр. по окремих регіонах і посівних групах, що наочно свідчить про структурні зміни в селянських посівах, про прогресивні зміни у рільництві в плані його інтенсифікації і збільшення товарності.

Аналіз структури польових посівів різних посівних груп селянства виявив, що вирощування тої або іншої культури в індивідуальному селянському господарстві України визначалося кількома факторами. Насамперед, селяни намагалися забезпечити натурально-споживчі потреби родини. Звичайно, що питома вага натурально-споживчих культур у мало-посівних господарств була вищою. Лише після задоволення натуральних потреб родини селяни звертали увагу на ринкові культури. Саме тому і в найбільших селянських господарствах, де питома вага ринкових культур була найвищою, натурально-споживчі культури не зникали, їх сіяли стільки, щоб задовольнити потреби родини. Другий фактор, що серйозно впливав на поширення посіву певної культури - це трудомісткість її вирощування. Саме тому питома

вага таких працезатратних культур як картопля, цукровий буряк, кукурудза, соняшник, при всіх інших умовах, була вищою в посівах дрібніших господарств, де були зайві робочі руки, ніж у краще забезпечених посівною площею дворів, де робочі руки здебільшого були зайняті вирощуванням не таких трудомістких зернових культур.

У 1925/26 р. валова продукція рільництва України майже досягла довоєнного рівня, а в 1927/28 р. перевищила його. Якщо в 1913 р. в Україні було вирощено продукції рільництва на 1300 млн. крб., то в 1928 р. на 1338,7 млн крб. /в порівняльних цінах 1926 р./.

З цієї суми на долю зернових культур в 1928 р. припадало 823,1 млн, тобто лєвова частка. В роки непу поступово зростали і валові збори зерна /в 1927 р. 1102,9 млн пуд., в 1929 р. - 1135,3 млн пуд., або 98,9 % від рівня 1909-1913 рр. /. У 1913 р. на одного жителя України було вирощено 684 кг зерна, а в 1927 р. 615 кг. Для порівняння в США на початку 30-х років вирощували 719 кг, у Канаді - 1298 кг. Отже, вирощування зерна на Україні в 20-х роках, не зважаючи на певні зрушення, не досягло дореволюційного рівня і помітно відставало від аналогічного показника в основних країнах-виробниках зерна.

Безпосередньо сільським населенням України в 1923-1929 рр. споживалося 71,1 % валового збору хліба. Такий високий відсоток власне селянського споживання хліба свідчило про переважно споживчо-натуральний характер зернового господарства. Страхові запаси склали пересічно 10,8 %. Товарна продукція /сальдо села/ становила пересічно в 1923-1928 рр. на Україні 187,3 млн пуд. хліба, або 18,1% від валового збору. У порівнянні з 1909-1913 рр. товарність скоротилася на 54 %. Головна причина скорочення товарної продукції зернового господарства України крилася в натурально-споживчому характері дрібного селянського господарства. Наведені в дисертації цифри свідчать, що висока товарність зернового господарства України

в дореволюційний час значною мірою трималося на зменшених нормах споживання селян. Отримавши під час аграрних перетворень землю, селяни передусім розширили власне споживання хліба. Товарність селянських господарств можна було змінити, впливаючи на фактори, котрими вона визначалася. Передусім, потрібно було зацікавити селян ціною на зерно, вкласти у зернову галузь додаткові кошти, щоб підвищити врожайність, валові збори.

Селяни в 20-х роках відновили дореволюційні валові збори технічних культур, але врожаї залишалися низькими, що серйозно гальмувало нарощування валової, а отже і товарної продукції. Необхідно було впроваджувати нові технології, підвищувати агрокультуру, матеріально зацікавити селян-виробників, розвивати постачально-зоотові, переробні, машино-тракторні кооперативи. Велику роль у цьому процесі могла відіграти земельна громада. Село повільно, але неухильно в 20-х роках розвивалося у цьому напрямі, та згортання непу і примусова колективізація звели цей процес нанівець.

Тваринництво - друга по значенню галузь у селянському господарстві України. На протязі 20-х років селянство доклало чимало зусиль для відродження і дальшого розвитку тваринництва України. Поголів'я продуктивної худоби у 1928 р. значно переважало рівень 1916 р. / по великій рогатій худобі становило 134,4 %, по свиням - 134 %./ Але кормове питання було вузьким місцем селянського тваринництва. Недостатнє, незбалансоване, бідне на білки годування, погані умови утримання і незадовільний племінний склад череди спричинили до низької продуктивності. У дисертації наводяться дані, що свідчать про значне відставання українського тваринництва від тваринництва західних країн. Щоб радикально змінити на краще становище в цій галузі потрібно було, передусім, реорганізувати рільництво - основу для вирішення кормового питання.

Шостий розділ дисертації - "Бюджет селянського господарства".

Бюджет відзеркалює в цифрах все багатогранне буття селянина як всередині господарства, так і в зв'язках з навколишнім світом. Підвадина бюджету - це основний капітал селянського господарства. На протязі 20-х років він невинно зростає, становлячи 2804,9 млн крб. у 1923 р. і 2814,6 млн у 1928 р. Якщо в 1913 р. на одну душу в селянському господарстві припадало по 109,8 крб. основного капіталу, то в 1928 р. по 117,8 крб. / в порівняльних цінах 1926 р./ . Отже, ріст становив 7,4 %, не зважаючи на значні руйнування господарства під час війни, недородів 1921 і 1924 рр. Розмір основного капіталу селянського господарства зростає у напрямку від безпосівних і малопосівних до багатопосівних, але дані про приріст основного капіталу показують, що в роки непу швидкість його приросту була найвищою у середньопосівних групах. Це ще одне свідчення, що в доколгоспному селі передусім зміцнював свої позиції середняк.

З розміром основного капіталу тісно пов'язана його структура. До її складу входить худоба, птиця, бджоли, будівлі, реманент, запаси продуктів, кормів і матеріалів. Аналіз показує, що в усіх посівних групах селян на першому місці по вартості капіталу стояли будівлі. Пересічно на них припадало майже половина основного капіталу. На другому місці стояла худоба, пересічна вартість якої складала від 1/5 до 1/4 основного капіталу. Третє місце в структурі основного капіталу поділяли між собою реманент і запаси. Пересічно на реманент припадало від 13 до 15 % вартості основного капіталу. Така низька питома вага реманенту серед основного капіталу ще одне свідчення недостатньої технічної забезпеченості індивідуального селянського господарства у 20-х роках, різке переважання ручної праці. Разом з тим, аналіз структури основного капіталу свідчить, що із збільшенням посіву в господарстві, збільшувалася питома вага тих його елементів /худоби та реманенту/ від яких безпосередньо за-

лежала продуктивність і ефективність господарства. У багатопосівних дворів органічна будова капіталу була кращою, що вказує на продуктивніше ведення господарства. Розміри і структура основного капіталу мали вирішальне значення для прибутковості селянського господарства. Дані про гуртовий /валовий/ прибуток селян свідчать, що в середині 20-х років найзаможніша група мала пересічно на двір прибуток в 11,3 рази більший, ніж у найбіднішої.

Від рільництва селяни України отримували головну частку прибутку. Так, в 1923/24 р. - 55,8 % / від тваринництва - 20,8 %, від інших галузей сільського господарства - 8,1 % / Заняття поза власним сільським господарством принесли в 1923/24 р. селянам України 15,3% прибутків.

Для всебічного висвітлення питання про селянський бюджет, потрібно спинитися на ринковому обігу в селянському господарстві. Аналіз свідчить, що в ринковому обігу брали участь всі селянські господарства, але різною була їхня роль на ринку. У безпосівних селян набуття сільськогосподарської продукції на ринку була в 3,5 рази більша ніж відчуження. Отже, вони на ринку виступали як споживачі сільськогосподарської продукції, а не як продавці. Групи з посівом до 2 дес. на двір відчужували продуктів сільського господарства приблизно стільки, скільки набували, тобто їх роль як товаровиробників була нульова. Тільки починаючи з посівної групи, що засівала понад 2 дес. на двір, відчуження сільськогосподарської продукції стабільно переважала їх набуття. Але лише у посівних групах з посівом понад 9 дес. на двір селяни реалізовували на ринку понад половину вирощеної продукції.

Аналіз складу набутих селянами ринкових продуктів показує, що у кількісному обчисленні більше купували багатопосівні і безпосівні. Малопосівні і середньопосівні купували менше, обмежуючи найнеобхіднішими продуктами. Становище їх як самостійних господарів

було нестійке, вони були змушені економити на всьому, аби зберегти власне господарство. У складі набутих ринкових продуктів у безпосівних різко переважали речі особистого вжитку і продукти харчування. А із збільшенням посіву на двір паралельно зростала питома вага набутих на ринку предметів виробничого призначення. Отже, тут ми спостерігаємо якісну різницю між полярними групами селянства: безпосівні купували товари, які споживали наймані робітники; великопосівні селяни набували товари, які необхідні господарям засобів виробництва. Середньопосівні займали проміжне становище. Разом з тим, фонд споживання переважав виробничі витрати у всіх посівних групах селян. Пояснити цей факт можна лише тим, що виробництво в індивідуальному селянському господарстві України в 20-х роках було спрямоване передусім на задоволення споживчих потреб власної родини.

Аналіз показав, що понад 3/5 фонду споживання селян припадало на продукти харчування, 1/5 фонду селяни витрачали на одяг і взуття, 1/10 на паливо, освітлення та житло. Отже, елементарні потреби людини - харчі, одяг, взуття, житло - поглинали понад 9/10 фонду споживання селянина-одноосібника. Це незаперечно свідчення невисокого рівня життя селянина, не зважаючи на його помітне піднесення в роки непу. 1925/26 р. був найбільш благополучним для селянського господарства України за весь період непу. В тому році пересічно на одну душу селяни республіки спожили 194,6 кг борошна, 15,2 кг круп, 136,4 кг картоплі, 3,4 кг олії, 1 кг вершкового масла, 6,1 кг сала, 14,3 кг м'яса, 4,4 кг риби тощо. Зокрема, у листопаді 1925 р. пересічно на 1 день на 1 душу в селянському господарстві України припадало по 680 г хліба, 90 г інших виробів з борошна, 70 г круп, 600 г городини, з якої 400 г становила картопля, 80 г м'яса, 210 г молока, 13 г сала, 3 г вершкового масла, 13 г риби. Ці дані свідчать, що рівень споживання м'яса, сала, масла був менше норми, що змушувало селян більше споживати хліба і картоплі, але в цілому ка-

лорійність харчування цілком відповідає фізіологічним потребам.

У висновках підбиті підсумки дослідження і сформульовані загальні рекомендації:

1. Наприкінці громадянської війни селянське господарство республіки переживало тяжку кризу. Вихід був знайдений на шляху нової економічної політики.

2. До середини 20-х років селяни витягли сільське господарство з кризи, а в наступні роки валова продукція рільництва і тваринництва перевершила дореволюційний рівень, основні потреби країни в продуктах харчування і сільськогосподарській сировині були задоволені. Зріс і матеріальний рівень життя селян. Все це свідчить про життєздатність індивідуального селянського господарства, його спроможність до швидкого відновлення.

3. Але для подальшого поступу в аграрному секторі економіки необхідна була докорінна реорганізація селянського господарства. Воно було традиційним, сімейним, дрібнотоварним і знаходилося на доіндустріальній стадії розвитку. Воно існувало передусім для задоволення власних натурально-споживчих потреб родини. Товарність його основної галузі - зернової - була більш ніж вдвічі меншою, ніж в дореволюційний період. Продуктивність праці залишалася невисокою, що зумовлювалося дрібними розмірами господарств, пануванням ручної праці, відсталими формами землекористування і системами землеробства. Окрім того, на стан селянського господарства дуже негативно впливав тиск адміністративно-командної системи, що неухильно посилювався протягом 20-х років. Податкова, цінова, кредитна політика противників існування серйозно гальмувала розвиток селянських господарств, породжувала застій у сільськогосподарському виробництві, особливо у вирощуванні зерна.

4. У ситуації, що склалася в Україні в 20-х роках, реальним виходом для переважної більшості селянських господарств з безвиходу

старих форм землекористування міг оути перехід земельних громад на багатопільні громадські сівозміни, поступове залучення селян до різних форм вертикальних кооперативів. Підвищити ефективність виробництва, задовольнити потреби країни в продуктах харчування і в сільгоспсировині, піднести життєвий рівень селянства можна було на шляху не знищення, як до цього прагнула адміністративно-командна система, а перебудови традиційного індивідуального господарства. Однак, одержавлення і бюрократизація кооперації, ліквідація земельних громад звели нанівець їх позитивні можливості в плані перебудови та інтеграції селянського господарства в економіку країни, а примусова суцільна колективізація знищила і саме індивідуальне господарство.

5. Багаторічне панування у сільському господарстві колгоспно-радгоспного ладу не принесло очікуваних результатів. Нині сільське господарство республіки переживає затьяжну кризу. Селянин, відчужений від засобів виробництва і результатів своєї праці, не здатний нагодувати країну. Досвід передових країн світу показує, що вихід з кризи можливий при переході на ринковий шлях розвитку і при роздержавленні економіки, при відродженні і вільному розвитку різних форм господарювання. Потрібно поступово реорганізувати колгоспи і радгоспи у кооперативи вертикального типу, де селянське господарство стане реальним господарем засобів виробництва і виробленої продукції. Думається, що при подібній реорганізації варто використати позитивні здобутки земельних громад 20-х років, звичайно, вносячи відповідні корективи на епоху і ментальність селянства. Не вийти з кризи, якщо не звернутися до насущних потреб селянина-виробника, до первинної виробничої одиниці - селянського господарства, де органічно поєднався і трудівник і власник.

Основний зміст дисертації викладений у таких публікаціях автора:

1. Селянське господарство України в доколгоспний період /1921-1929/. Харків: Основа, 1991. 10,5 друк. арк.
  2. Селянська поземельна община на Україні в доколгоспний період. // Вісн. Харків. ун-ту. Харків, 1984. № 266. 0,5 друк. арк. /Рос. мовою/.
  3. Форми селянського землекористування на Україні в доколгоспний період /1917-1929/. // Питання історії СРСР. Харків, 1985. Вип. 30. 0,5 друк. арк. /Рос. мовою/.
  4. Селянське господарство України напередодні переходу Радянської країни до непу. // Вісн. Харків. ун-ту. Харків, 1986. № 296. 0,5 друк. арк. /Рос. мовою/.
  5. Доколгоспне селянське господарство України в радянській історіографії. // Вісн. Харків. ун-ту. Харків, 1987. № 302. 0,5 друк. арк. /Рос. мовою/.
  6. Селянська родина на Україні в 20-і роки. // Питання історії СРСР. Харків, 1989. Вип. 34. 0,5 друк. арк. /Рос. мовою/.
  7. Демографічна характеристика селянства УРСР 20-х рр. // Вісн. Харків. ун-ту. Харків, 1989. № 348. 0,5 друк. арк. /Рос. мовою/.
  8. Результати перерозподілу земельного фонду УРСР /1917-1929/. // Питання історії СРСР. Харків, 1990. Вип. 35. 0,5 друк. арк. /Рос. мовою/.
  9. Системи землеробства в індивідуальному селянському господарстві УРСР /1917-1929/. // Питання історії СРСР. Харків, 1991. Вип. 36. 0,5 друк. арк.
  10. Сільськогосподарський реманент в індивідуальному селянському господарстві УРСР /1917-1929/. // Вісн. Харків. ун-ту. Харків, 1992. № 362. 0,5 друк. арк.
- II. Бюджет індивідуального селянського господарства України в

20-х роках. // Вісн. Харків. ун-ту. Харків, 1992. № 363.

0,5 друк. арк.

12. Індивідуальне селянське господарство України в період непу /1921-1929/. // Історія та археологія Слобідської України: Тези доповідей та повідомлень Всеукраїнської конференції, присвяченої 90-ій річниці ХП Археологічного з'їзду. Харків, 1992. 0,2 друк. арк.

13. Трудовий баланс селянського господарства України в 20-1 роки. // Український історичний збірник. Харків, 1998. Вип.37. 0,5 друк. арк.

Калиниченко В.В. Крестьянское хозяйство Украины в период нэпа. Диссертация на соискание ученой степени доктора исторических наук по специальности 07.00.02 - история Украины. Харьк. гос. ун-т, Харьков, 1994.

Защищается диссертация, основные положения которой изложены в 13 научных работах. Они содержат комплексную характеристику индивидуального крестьянского хозяйства 20-х годов. Установлено, что этот вид хозяйствования показал большие возможности к быстрому восстановлению своего потенциала. Однако, крестьянское хозяйство оставалось мелко-товарным. Начавшаяся его реорганизация на путях внедрения общественных севооборотов, вовлечения в структуры вертикальных кооперативов, перестройки земельных обществ имела значительную перспективу, но она не была реализована в связи с ликвидацией нэпа.

Kalynychenko V.V.

Peasant farm of Ukraine during the New Economic Policy (NEP) period.

The thesis for a doctor of historical sciences degree on speciality 07.00.02 - History of Ukraine. Kharkiv State University, Kharkiv, 1994.

The thesis, the principal propositions of which are stated in 13 scientific papers, is defended. They comprise a complex characteristic of individual peasant farm of 1920-s. It was determined that this type of farm management showed great possibilities for fast restoration of its potential. Although the peasant farm remained to be the petty goods economy. The reorganization which began in the ways of introducing common crop rotation, involving into the structures of vertical cooperatives, restructuring of land societies had a significant prospective but it was not realized because of the abolition of the NEP.

Ключові слова: селянське господарство, нєп, земельна громада.

PEDIC al

454158

AB 31.094

AB 31.094